

Fedoryk, Jurij

Rozwój struktury organizacyjnej rosyjskiego Kościoła prawosławnego w Królestwie Polskim w latach 1834-1905

Res Historica 30, 71-77

2010

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Jurij Fedoryk

*Rozwój struktury organizacyjnej
rosyjskiego Kościoła prawosławnego
w Królestwie Polskim w latach 1834–1905*

Rosyjski Kościół prawosławny nie był obecny na ziemiach polskich aż do okresu rozbiorów. W Królestwie Polskim, które weszło w skład imperium rosyjskiego po kongresie wiedeńskim, prawosławie rosyjskie pojawiło się później niż na tzw. *Ziemiach Zabrzanych*. Początki pierwszej diecezji prawosławnej w Królestwie Polskim bezpośrednio związane są z polityką represyjną rządu rosyjskiego po upadku powstania listopadowego. Warto jednak zaznaczyć, że pierwsze cerkwie prawosławne na ziemiach *Kongresówki* zaczęły się pojawiać od razu po wejściu tego obszaru do składu imperium rosyjskiego. Funkcjonowanie świątyń prawosławnych na terenach odmiennych wyznaniowo uzasadniono potrzebami duchowymi ludności napływowej wyznania prawosławnego, przede wszystkim rosyjskich wojskowych i urzędników. Owe zaangażowanie wynikało z rozpatrywania prawosławia jako elementu „prawdziwie rosyjskiego” narzędzia stabilizującego sytuację polityczną w niepokornej prowincji. Jeśli do roku 1830 znaczenie Cerkwi prawosławnej w polityce imperium względem Królestwa Kongresowego było niewielkie, jej rola wyraźnie wzrasta po powstaniu listopadowym; staje się ona nieodłącznym elementem pacyfikacji buntowniczej prowincji.

System synodalno-konsystorski, będący postawą administrowania Cerkwią w latach 1721–1917¹, przywiązywał ją do absolutnej władzy cesarza, który zgodnie z ukazem z 1832 roku nosił tytuł najwyższego obrońcy oraz gwaranta dogmatów Cerkwi panującej, stróża ortodoksji i wszelkiego ładu w Świętej Cerkwi.² Cerkiew prawosławna znalazła się w nowej sytuacji, opieka samodziernawcy sy-

¹ Protoierej Władisław Cypin, *Wysszeje uprawlenie Russkoj Prawosławnoej Cerkwi. 1700–1999*, [w:] *Prawosławnaja encykłopedija. Russkaja Prawosławnaja Cerkow'*, pod red. Patriarcha Moskowskiego i Wsieja Rusi Aleksija II, Moskwa 2000, s. 27.

² M. Radwan, *Cerkiew prawosławna i Kościół katolicki w Rosji w przededniu rewolucji 1917 roku*, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, red. S. Wilk, Lublin 2003, s. 378.

tuowała ją w pozycji uprzywilejowanej, z drugiej jednak strony nazbyt uzależniała od państwa, które mało interesowało się głosem Cerkwi. Faktycznie, w okresie synodalnym prawosławny Kościół rosyjski został pochłonięty przez aparat biurokratyczny państwa, co dawało podstawy historykom rosyjskim nazywać ten czas epoką niewoli Cerkwi prawosławnej.³ Zależność prawosławia od władz carskich dawała możliwość wykorzystywania Cerkwi jako elementu polityki wewnętrznej imperium, najwierniejszego „sojusznika samodziarżawia”. Nie inaczej było na terenie Królestwa Polskiego; Kościół prawosławny pełnił także tutaj rolę sprzymierzeńca rusyfikacyjnej polityki państwa rosyjskiego.

Powstanie placówek prawosławnych w Królestwie Polskim, oprócz istniejącego od dawnych czasów klasztoru w Jabłecznej, odbywało się dzięki dotacjom ze skarbu państwowego albo poprzez przekształcanie świątyń łacińskich w cerkwie prawosławne. W taki sposób w czasach rządów Aleksandra I powstało pierwszych 5 cerkwi.⁴ Po przyjsciu do władzy Mikołaja I nowe władze znacznie zwiększyły nacisk na prawosławie – Kościół *grieko-rossijskij*, co było częścią polityki antykatolickiej caratu po klęsce powstania listopadowego. W tym czasie zapadła ostateczna decyzja o utworzeniu biskupstwa prawosławnego ze stolicą w Warszawie. Mimo faktu, że wówczas w całym Królestwie Polskim mieszkało niewiele wyznawców religii państwowej⁵, zgodnie z najwyższym ukazem cesarza 22 kwietnia (3 maja) 1834 roku utworzono wikariat warszawski. Do roku 1840 wchodził on na prawach wikariatu do składu diecezji wołyńsko-żytomierskiej, później zaś przekształcony został w biskupstwo warszawsko-nowogięrgiewskie.⁶ W tym samym czasie działalność rozpoczął Warszawski Konsystorz Prawosławny, utworzony na bazie Zarządu Duchownego Wyznania Grecko-Rosyjskiego w Królestwie Polskim.⁷ W latach 1835–1837 dzięki pieniądząm ze skarbu rosyjskiego w Warszawie na miejscu kościoła popijarskiego była wzniesiona katedra Świętej Trójcy, pierwszym zaś arcybiskupem warszawskim został Antoniusz (Grigorij Rafalskij).⁸

W latach 1834–1875 zwiększyła się liczba oddanych do użytku cerkwi prawosławnych. Szczególnie dużo kościołów zostało wzniesionych po powstaniu styczniowym. Wtedy, z inicjatywy Dyrektora Głównego Komisji Spraw Wewnętrznych

³ Jak trafnie ocharakteryzował tamten okres mitropolita kijowski Arseniusz: „Żyjemy w wieku bezwzględnej nagonki na wiarę i Cerkiew pod wyglądem podstępnej nad nimi opieki”. Zob.: D. W. Pospiełowski, *Russkaja prawosławnaia cerkow' w XX wiekie*, Moskwa 1995, s. 20.

⁴ I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi 1700–1917*, cz. II, Moskwa 1997, s. 468.

⁵ Zgodnie z B. Kumorem, wówczas na terenie biskupstwa mieszkały tylko 342 osoby wyznające prawosławie. Zob.: B. Kumor, *Początki prawosławnego biskupstwa w Warszawie*, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, red. S. Wilk, Lublin 2003, s. 283.

⁶ *Ibidem*; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 473.

⁷ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, Warszawa 1992, s. 154.

⁸ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 865.

i Duchownych W. A. Czerkaskiego, powstał fundusz cerkiewno-budowlany⁹, dzięki któremu w Królestwie Polskim miało powstać 30 nowych cerkwi, a 7 miało zostać poddanych renowacji.¹⁰ Chociaż tamte plany zostały zrealizowane częściowo, na terytorium diecezji warszawsko-nowogrodzkiej w 1875 roku istniało około 50 cerkwi prawosławnych.¹¹ Powstały one nie tylko dzięki pieniądzą z funduszu, ale również dzięki wsparciu fundatorów prywatnych oraz przekazaniu przez władze części kościołów rzymskokatolickich wyznaniu państwowemu.

W tym czasie także zaczęto zwracać uwagę na obszary unickiej diecezji chełmskiej. Powszechnie uważano że unicy, byli wyznawcy prawosławia, którzy w rezultacie intryg i przemocy zostali pozbawieni prawdziwej wiary, muszą do niej powrócić. W tym celu na terenie Chełmszczyzny i Podlasia wzniesiono kilka cerkwi. Jedną z nich powstała w Chełmie i, jak pokazują źródła, miała pomóc w tym, „żeby chętni grekounicy mogli widzieć prawidłowe urządzenie i piękno (*ustrojstwo i blagolepije*) świątyń w obrzędach Wschodniej Cerkwi urządzonych”.¹²

W czasie rządów Mikołaja I po raz pierwszy próbowano nakłonić unitów chełmskich do przejścia na prawosławie. Szczególnie głośno podnoszono ten problem zaraz po likwidacji unii w *Siewiero-Zapadnom Kraje*. W rezultacie niekonsekwentnej polityki władz carskich oraz skutecznego przeciwstawiania się Cerkwi unickiej planom *reformom obrządku* w ciągu lat czterdziestych XIX wieku tylko trzy parafie unickie przeszły na religię państwową.¹³ Później, w roku 1865, w ich ślady poszła większa część unitów tarnogrodzkich (dekanatu biłgorajskiego).¹⁴ Losy unitów chełmsko-podlaskich ostatecznie rozstrzygnęły się w latach 1864–1875, kiedy to miała miejsce dobrze zaplanowana i konsekwentnie przeprowadzana akcja likwidacji obrządku unickiego w Królestwie Polskim.¹⁵ W rezultacie kasaty unii w maju 1875 roku, traktowanej jako *wossojedinienije*

⁹ Na jego działalność Komitet do spraw Królestwa Polskiego miał w ciągu 8 lat przekazywać po 100 tys. rubli rocznie. Zob.: Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralny Wydział Wyznaniowy Królestwa Polskiego (dalej: AGAD, CWWKP), sygn. 112, k. 28–29.

¹⁰ A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 479.

¹¹ Z tej liczby na obszarach poza granicami byłej diecezji chełmskiej w roku 1877 istniało 36 cerkwi, „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik za 1877 god”, nr 6, s. 1–3; nr 7, s. 4–9.

¹² Archiwum Państwowe w Lublinie, Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny (dalej: APL, WDKP), sygn. 42, k. 4–5.

¹³ Były to parafie Potok Górny (dekanat szczeczerski), Luchów i Babice (dekanat tarnogrodzki).

¹⁴ K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007, s. 217.

¹⁵ Szerzej na temat kasaty unii w Królestwie Polskim zob.: J. Lewandowski, *Likwidacja obrządku grekokatolickiego w Królestwie Polskim w latach 1864–1875*, „Annales UMCS”, sec. F, 1966; R. Grabowski, *Likwidacja unickiej diecezji chełmskiej i próby jej wznowienia*, „Nasza Przyszłość” 1989, t. 71.

grieko-uniatow s prawosławijem, granice diecezji wyznania *grieko-rossijskiego* rozszerzyły się na obszary pounickie.

W konsekwencji owego zjednoczenia na obszarach Królestwa Polskiego doszło do połączenia dwóch różnych eparchii, prawosławnej warszawsko-nowogieregiowskiej i unickiej chełmskiej, w jedną – chełmsko-warszawską. Przyłączone do obszarów *dawnieprawosławnych* tereny Chełmszczyzny oraz Podlasia wyodrębniono w funkcjonujący w ramach eparchii wikariat z centrum Chełma, na czele którego stanął były administrator diecezji chełmskiej Marceł Popiel. Wikariusz chełmsko-warszawski, także nazywany biskupem lubelskim, zgodnie z instrukcją 22 lutego 1876 roku kierował parafiami pounickimi pod zarządem arcybiskupa.¹⁶ Rezydencja biskupa, zwana *Archijeriejskim Domom*, miała status odrębnej instytucji administracyjnej, ale była bezpośrednio podporządkowana konsystorzowi chełmsko-warszawskiemu. Ważną instytucją, utworzoną na miejscu byłego konsystorza chełmskiego, był Chełmski Zarząd Duchowny (ChZD), powołany do życia ukazem synodu 14 lutego 1876.¹⁷ ChZD podporządkowany został wikariuszowi w sposób podobny jak konsystorz chełmsko-warszawski arcybiskupowi. Warto zaznaczyć, że zarówno wśród arcybiskupów, jak i członków konsystorza warszawskiego nie było duchownych pochodzących z terenów pounickich, co stwarzało trudności w rozumieniu potrzeb prawosławia na terenach, gdzie tradycje prawosławne były znacznie słabsze. Później zresztą podporządkowanie obszarów o odmiennych tradycjach historycznych Warszawie było uznane za błąd. Nastąpiło to dopiero w roku 1905, kiedy ostatecznie uznano, że niezwykle istotny dla prawosławia na terenie *Kraju Prywiślańskiego* problem „opornych” unitów nie może zostać rozwiązany bez wyodrębnienia eparchii chełmskiej.

Nowo utworzona diecezja chełmsko-warszawska składała się z 14 dekanatów (zaledwie 2 z nich pozostały po byłej diecezji warszawsko-nowogieregiowskiej, a aż 12 stanowiły były dekanaty unickiej diecezji chełmskiej). W latach 1880 i 1899 przeprowadzono najistotniejsze zmiany w organizacji dekanatów¹⁸, w rezultacie czego ich liczba znacznie się powiększyła. W sumie pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX wieku na terenie eparchii chełmsko-warszawskiej istniało 27 dekanatów, więc w ciągu niecałych 25 lat ich liczba wzrosła prawie dwukrotnie.¹⁹ Przyczyną tego było przede wszystkim powiększenie liczby parafii prawosławnych. Nowe parafie powstawały, podobnie jak miało to miejsce wcześniej, w rezultacie budowy cerkwi na koszt skarbu państwa albo na skutek odebrania świątyń Kościołowi rzymskokatolickiemu. Jeśli w roku 1875 na tere-

¹⁶ „Chołmskij Jeparchialnyj Wiestnik za 1877 god”, nr 5, s. 7–8.

¹⁷ K. Latawiec, *op. cit.*, s. 228.

¹⁸ Inwentarz zespołu archiwalnego Klirowyje Wedomosti. Wiadomości o cerkwiach prawosławnych (1876) 1905–1915 (Zbiory udostępnione w APL), s. 1.

¹⁹ „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik za 1898 god”, s. 473–476.

nach byłej diecezji unickiej istniało 266 parafii, to w 1905 roku było ich 290.²⁰ Razem ze zwiększeniem się liczby cerkwi parafialnych powiększała się liczba kościołów innych typów. Zgodnie z danymi statystycznymi za 1901 rok, na terenie dwóch gubernii lubelskiej i siedleckiej oprócz cerkwi parafialnych istniały 4 cerkwie katedralne (soborne), 86 filialnych, 8 funkcjonujących obok urzędów państwowych i szkół duchownych, 21 przycementarnych oraz 36 kaplic.²¹

W latach 1877–1901 widoczne jest również zwiększenie się liczby cerkwi na byłych obszarach diecezji warszawsko-nowogeorgiewskiej. Jeśli w 1877 roku na terytorium poza guberniami lubelską i siedlecką istniało 36 kościołów prawosławnych²², w roku 1901 ich było już 109.²³ Warto zaznaczyć, że od czasów Mikołaja I przy budowie obiektów sakralnych zobowiązywał styl „rosyjsko-bizantyjski”, który w czasach Aleksandra II był coraz częściej zastępowany przez „rosyjski”.²⁴ Miejscowe świątynie prawosławne coraz bardziej upodabniają się do rosyjskich, co miało być kolejnym symbolem powrotu „do macierzy” owych *iskonno prawosławnych ziemiel*.

Zwiększenie liczby cerkwi prawosławnych łączyło się ze wzrostem liczby ludności prawosławnej. Jeśli w 1873 roku na terenie Królestwa Polskiego żyło około 41 tysięcy wyznawców prawosławia²⁵ (z tej liczby 3297 osób mieszkało na Lubelszczyźnie²⁶), w 1875 roku liczba owa miała powiększyć się do 261 tysięcy osób, w większości „opornych” unitów²⁷, w 1901 zaś na terenie arcybiskupstwa chełmsko-warszawskiego żyło 467 839 osób wyznania prawosławnego.²⁸

Istotnym problemem Cerkwi prawosławnej na terenie Królestwa Polskiego w latach 1875–1905 był wspomniany problem „opornych” unitów. Już w 1864 roku część byłych unitów, przyzwyczajonych do tradycji łańskich, zaczęła pro-

²⁰ Inwentarz..., brak paginacji.

²¹ AGAD, CWWKP, syg. 70, k. 172–173.

²² „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik za 1877 god”, nr 6, s. 1–3; nr 7, s. 4–9.

²³ Wśród tej liczby (bez 9 parafii pounickich w powiatach mazowieckim guberni łomżyńskiej i augustowskim guberni suwalskiej) znajdowało się 8 katedr, 35 parafii, 24 cerkwi filialnych, 17 kaplic i 25 innych typów cerkwi.

²⁴ „Rosyjsko-bizantyjski” (*rusko-wizantijskij*) styl architektury sakralnej pojawił się w czasie rządów Mikołaja I jako próba odszukania narodowych tradycji w budownictwie cerkiewnym. Nawoływał do korzeni bizantyjskich i dziedzictwa kulturalnego Rusi Kijowskiej. Później, pod wpływem rozwoju idei narodowej w Rosji, wyodrębnił się styl rosyjski (*ruskij*), który największą popularność uzyskał za Aleksandra III. W odróżnieniu od poprzedniego styl „rosyjski” nawiązywał do tradycji oryginalnej architektury moskiewskiej w XVII w. Więcej na temat stylów architektury sakralnej w Rosji XIX w. zob.: I. Ł. Busiewa-Dawydowa, *Ruskoje cerkownoje iskusstwo. X–XI ww.*, [w:] *Prawosławnaja encykłopedija...*, s. 532–535.

²⁵ A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 484.

²⁶ APL, RGL, 1873:242, k. 256.

²⁷ W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim*, Lublin 1992, s. 15.

²⁸ AGAD, CWWKP, syg.70, k. 110v.

testować przeciwko próbom narzucenia im obrządku wschodniego. Po 1875 roku przypisani byli oni do Kościoła prawosławnego, jednak część byłych unitów nigdy tego nie zaakceptowała. „Oporni” unicy odmawiali chrztu swoich dzieci w obrządku prawosławnym, brali „śluby krakowskie” oraz bez spełnienia obrządków religijnych chowali zmarłych.²⁹ Jak zaznaczył R. Grabowski, sprzeciw ich był tak mocny, że nawet będąc powołanymi do wojska, odmawiali składania przysięgi na wierność cesarzowi u popa prawosławnego.³⁰ O tym, jak poważny był problem „opornych” unitów, świadczą przybliżone dane oficjalne, wobec których w roku 1897 wśród ludności, formalnie zapisanej jako prawosławna, istniały 92 tysiące „wahających się” oraz „opornych” unitów.³¹

W celu rozwiązania problemu „opornych” unitów władze cerkiewne i administracja rosyjska wykorzystywały różne środki. Często były to represje, polegające na nakładaniu mandatów na osoby niespełniające „obowiązku religijnego”. Dzieci „opornych”, nieochrzczone w obrządku prawosławnym, były uważane za nieślubne, a następstwem tego był zakaz odziedziczenia własności po zmarłych.³² Unicy, którzy szczególnie opierali się postanowieniom władz kościelnych i administracyjnych, byli zsyłani poza obszar eparchii chełmskiej.³³

Zdawano sobie sprawę z tego, że bez aktywnej pracy duszpasterskiej duchowieństwa prawosławnego problem „opornych” nie może być rozwiązany. Ale często zdarzały się przypadki, kiedy opieka duszpasterska duchowieństwa warszawskiego nad ludnością pounicką nie do końca była odpowiednia. Przede wszystkim odnosiło się to do działalności duchownych z Cesarstwa, którzy po 1875 roku zaczęli obejmować parafie na terenach pounickich eparchii. Największym błędem tych duchownych było skupianie się na niezrozumiałej dla znacznej części byłych unitów formalnej stronie obrządku prawosławnego, zaniechanie działalności *stricto* duszpasterskiej, która wśród „opornej” ludności pounickiej wymagała dużego zaangażowania, rozumienia i cierpliwości. Negatywne konsekwencje przynosiło wspomiane podporządkowanie terenów pounickich Warszawie. Wszystko to, razem z niesłabnącym oporem byłych unitów, stało się przyczyną odejścia ok. 170 tysięcy osób od prawosławia na obrządek łaciński po ukazie tolerancyjnym z 1905 roku.³⁴

²⁹ R. Grabowski, *op. cit.*, s. 262–263.

³⁰ *Ibid.*, s. 263.

³¹ S. Wiech, *Spółczesność Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896)*, Kielce 2003, s. 323.

³² S. Dąbrowski, *Ukraińcy na Podlasiu i Chełmszczyźnie przed i w czasie I wojny światowej*, „Drogobyc’kyj krajeznawczyj zbirnyk” 2000, IV, s. 205.

³³ Archiwum Państwowe w Siedlcach, Siedlecki Gubernialny Zarząd Żandarmerii (dalej: APS, SGZZ), sygn. 1, k. 16.

³⁴ Jest to najbardziej wiarygodna liczba, ale różni badacze podają liczbę od 150 do 300 tys. osób, które poddały się konwersji. Szerzej zob.: H. Dylałowa, *Męczennicy unicy z Pratulina – Ru-*

Nie można mieć wątpliwości do tego, że pomimo wypłynięcia problemu „opornych” unitów lata 1875–1905 można uważać za okres znacznego rozwoju Kościoła prawosławnego tak na obszarach pounickich, jak i całego Królestwa Polskiego. Wyrażało się to nie tylko w powiększaniu się liczby cerkwi oraz wiernych, ale również w coraz dynamiczniej rozwijającym się szkolnictwie cerkiewnym, działalności nowo powstałych klasztorów oraz bractw prawosławnych.³⁵ Można zatem z powodzeniem stwierdzić, że analizowany czas należał do najbardziej pomyślnych okresów dla prawosławia w Polsce. Chociaż struktura Kościoła prawosławnego, uformowana w omawianym okresie, nie przetrwała burzliwych czasów Wielkiej Wojny i okresu międzywojennego, działalność Cerkwi prawosławnej w XIX wieku, a szczególnie po roku 1875, niewątpliwie była ważnym momentem historycznym dla mieszkającej w Królestwie Polskim ludności. Czas organizacji w Królestwie Kongresowym Kościoła prawosławnego utrwalił tradycje wschodniego obrządku wśród części wiernych Chełmszczyzny i Podlasia; miał ważny wpływ na rozwój świadomości narodowej miejscowych Ukraińców. Z innej strony, rozwój prawosławia w Królestwie Polskim, postrzegany przez Polaków przez pryzmat działań rusyfikacyjnych caratu, musiał stać się katalizatorem antyrosyjskich nastrojów, które pomagały rozwojowi świadomości polskiej.

sini czy Polacy, [w:] *Chrześcijaństwo w dialogu kultur na ziemiach Rzeczypospolitej*, red. S. Wilk, Lublin 2003, s. 281; S. Dąbrowski, *op. cit.*, s. 205; K. Dębiński, *Ukaz tolerancyjny z dnia 30 kwietnia 1905 r. w diecezji lubelskiej. Wolność unitom porzucenia prawosławia*, Warszawa 1918, s. 15.

³⁵ Szerzej na ten temat zob.: „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik za 1896 god”, s. 12, 30, 91, 132, 352, 370.